

ՀՏԴ 502 (479):06

Աշխարհագրություն

Վահագն ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԵՊՀ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ

**ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ ՄԱՐԶԻ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ
ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ, ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ (աշխարհագրական
վերլուծություն)**

Հոդվածում տրված է **Վայոց Ձոր** մարզի գյուղական տարածքների գլխավոր տարրերի՝ գյուղական բնակավայրերի ու բնակչության ձևավորման նախադրյալների վերլուծությունը: Բացահայտվել են մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի շարժընթացի միտումներն ըստ մարդաշատության և վերընթաց գոտիների: Վեր է հանվել գյուղական բնակավայրերի ձևավորման, զարգացման պատմությունը: **Բանալի բառեր՝** Վայոց Ձոր մարզ, գյուղական տարածքներ, գյուղական բնակչություն, գյուղական բնակավայրեր, բնակչության և բնակավայրերի շարժընթացի դինամիկա:

В. Григорян

**СЕЛЬСКИЕ ТЕРРИТОРИИ ВАЙОЦ ДЗОРСКОГО МАРЗА:
НАСЕЛЕНИЕ И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ**

В статье представлен анализ основных компонентов сельских территорий, предпосылки формирования сельских поселений и населения Вайоц дзорского марза. Выявлены тенденции динамики численности сельского населения и поселений по высотным поясам и людности. Освещена история становления и развития сельских поселений.

Ключевые слова: Вайоц дзорский марз, сельские территории, сельские поселения, сельское население, динамика движения населения и населенных пунктов.

V. Grigoryan

RURAL AREAS OF VAYOTS DZOR MARZ: THE POPULATION AND SETTLEMENTS

The article presents an analysis of the main components of rural areas, the prerequisites for the formation of rural settlements and the population of Vayots Dzor Marz: Trends in the dynamics of the number of rural population and settlements along the altitudinal belts and population are revealed. The history of the formation and development of rural settlements is covered.

Key words: Vayots Dzor marz, rural areas, rural settlements, rural population, population and settlement movement dynamics.

Խնդրի դրվածքը: Վայոց Ձոր մարզն առանձնանում է բնաաշխարհագրական պայմանների բազմազանությամբ: Այստեղ առկա են Հայաստանի Հանրապետության գրեթե բոլոր վերընթաց լանդշաֆտային գոտիները, որոնք ընկած են 1025մ (Արենի գ.) մինչև 3522 մ (Վարդենիս լեռ) բարձրությունների վրա: Մարզի տարածքը 2308 կմ² է, որը կազմում է ՀՀ ընդհանուր տարածքի 9.3 %-ը: Բնակչության թիվը 01.01.2022 թ. դրությամբ 48.1 հազ. է, որը կազմում է ՀՀ ընդհանուր բնակչության թվի 1.6 %-ը: Մարզի գյուղական բնակչությունը 01.01.22 թ. 31.3 հազ. է, այսինքն՝ մարզի ընդհանուր բնակչության 65 %-ը և ՀՀ ընդհանուր գյուղական բնակչության ավելի քան 3 %-ը: 2022 թվականի հունվարի դրությամբ մարզն ուներ 55 բնակավայր, որից քաղաքային՝ 3 և գյուղական՝ 52: Գյուղական բնակավայրերից 7-ը չունեն մշտական բնակչություն, որից 4-ը Եղեգնաձորի և 3-ը Վայքի տարածաշրջաններում:

Մարզի տարածքում մեծ են բարձրաչափական նիշերի տարբերությունները՝ 2497 մ է, որն իր ազդեցությունն է թողել տարաբնակեցման համակարգում: Աշխատանքն իրագործելիս օգտագործվել են նկարագրական, մաթեմատիկական, վիճակագրական, համեմատական մեթոդները:

Աշխատանքի վերլուծությունը: Վայոց ձոր մարզը բնաաշխարհագրական առանձնահատկություններով պայմանավորված խիստ անհավասարաչափ է բնակեցված: Բնակեցման համար առավել նպաստավոր համարված մինչև 1500 մ բարձրություններում ընկած են մարզի տարածքի 16.5 %-ը (380.8 կմ²), 1500-2000 մ բարձրություն ունեցողներում՝ 30.5 %-ը (703.9 կմ²), 2000 -2500 մ՝ 27.7 %-ը (693.3 կմ²), 2500մ-ից բարձր շրջաններին՝ 25.3 %-ը (583.9 կմ²) [1]:

Վայոց Ձորի ժամանակակից տարածքի բնակեցման, բնակավայրերի ձևավորման և զարգացման համար կարևոր դեր են ունեցել պատմական և աշխարհագրական նախադրյալները: Այն մեր երկրի առավել վաղ բնակեցված շրջաններից է: Այստեղ 2008 թվականին միջազգային հնագիտական արշավախմբի կողմից Թոշունների քարայրում պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել է 5500 տարվա հնության կաշվե կոշիկ՝ տրեխ: Այն ամենահին

կոշիկի նմուշն է, որը երբևէ գտնվել է ամբողջ աշխարհում, և այժմ գտնվում է ՀՀ պատմության թանգարանում:

Հայաստանի պատմագրության մեջ Վայոց Ձորն առաջին անգամ հիշատակվել է Մովսես Խորենացու կողմից: Դեռևս մ.թ.ա. 8-րդ դարում Վայոց ձորի ներկայիս տարածքը ընդգրկված է եղել Ուրարտական թագավորության կազմում, ապա Մեծ Հայքի թագավորության մեջ՝ կազմելով *Մյունիք* աշխարհի *Վայոց Ձոր* գավառը: Այն եղել է բազմաթիվ իշխանությունների նստավայր, հատկապես վերելք է ապրել Զաքարյան, Պռոշյան և Օրբելյան իշխանությունների տիրապետության օրոք (12-14-րդ դդ.): Կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր, կամուրջներ, քարավանատներ, որոնք այսօր հանդիսանում են զբոսաշրջային կարևոր օբյեկտներ: Միջնադարում մարզի տարածքով է անցել «Մետաքսի մեծ ճանապարհը», որով այսօր անցնում է *Եղեգնաձոր-Մարտունի* ճանապարհը:

1828 թվականից սկսած՝ *Վայոց Ձոր* մարզի տարբեր մասերում՝ Վայքի և Եղեգնաձորի տարածաշրջաններում, Արևմտյան Հայաստանից (Վան, Մանազկերտ ևն) և Պարսկահայաստանից (Խոյ, Սալմաստ ևն) վերաբնակեցվել են մեծ թվով հայ գաղթականներ:

1831 թվականին մարզի ժամանակակից տարածքի բնակչության միջին խտությունը կազմում էր շուրջ 3.2 մարդ կմ²: Այստեղ առավել մարդաշատ գյուղերից էին Մարտիրոսը, Հերհերը, Ագարակաձորը, Եղեգնաձորը : Համեմատաբար խիտ էր բնակեցված Եղեգնաձորի տարածաշրջանը՝ 4.5 մարդ կմ², իսկ ավելի նոսր՝ Վայքինը՝ 1.9 մարդ կմ²: 1831 թվականին Վայոց Ձոր մարզի տարածքում կար 71 գյուղական բնակավայր[2]:

Մինչև 19-րդ դարի վերջը 1831 թվականի համեմատությամբ Վայոց ձոր մարզի բնակչության թիվը ավելացել էր ավելի քան 6 անգամ, բնակավայրերի թիվը 71-ից հասել էր 112-ի : Հետագա երեք տասնամյակների ընթացքում (1897-1926 թթ.) մարզի բնակչության թիվը նվազել է ավելի քան 12 հազարով, իսկ բնակավայրերի թիվը՝ 31-ով, որի հիմնական պատճառը Առաջին համաշխարհային պատերազմն էր և քաղաքացիական կոիվները, որոնց արդյունքում զգալի կորուստներ են եղել բնակչության թվաքանակում:

Աղյուսակ 1.

Վայոց Ձոր մարզի բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժունքացը (1831-2021 թթ.) [2-7]

Տարի	Բնակչության թիվը, մարդ			Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության խտությունը	Գյուղերի միջին մարդաշատությունը
	Ընդամենը	Քաղաքային	Գյուղական	Քաղաքային	Գյուղական		
1831	6728	-	6728	-	71	2.91	95
1987	42080	-	42080	-	112	18.2	376
1926	30074	-	30074	-	81	13.02	371

1959	39011	3225	35786	2	51	16.9	702
1970	54122	13000	41122	3	54	17.8	762
1979	60749	20684	40065	3	50	17.4	801
1989	52300	23300	37700	3	50	22.7	754
1999	65947	28400	37547	3	52	28.6	722
2001	56992	19600	36392	3	52	24.3	700
2015	51400	17600	37538	3	52	22.3	722
2021	48100	16800	31300	3	52	20.8	602

Վայոց Ձորում, ինչպես և հանրապետության մի քանի այլ մարզերի տարածքներում, խորհրդային իշխանության տարիներին դիտվել է բնակավայրերի թվի նվազում և հետագա կայունացում, իսկ բնակչության թվաքանակում՝ կայուն աճ: 1926-1999 թթ. ընթացքում մարզի բնակչության թիվն ավելացել է շուրջ 2 անգամ, ընդ որում այն առավել արագ աճել է 1960-70-ական թթ.: Եթե 1926-1979 թթ. մարզի բնակչության տարեկան միջին բացարձակ հավելածը կազմել է 189 մարդ, ապա 1979-1999 թթ. ընթացքում 260 մարդ (աղյուսակ 1):

Մարզի ժամանակակից տարածքում բնակավայրերի ցանցի ձևավորումն ու հետագա զարգացումը պայմանավորված է նաև համեմատաբար նպաստավոր աշխարհագրական դիրքով: Մարզի տարածքը միջանցքի դեր է կատարում ՀՀ կենտրոնական հատվածի, մայրաքաղաքի ու հարավային տարածքների ու Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև: Այստեղով են անցնում Երևան-Եդեգնաձոր-Գորիս-Կապան-Մեղրի-Իրան միջպետական և Եդեգնաձոր-Մարտունի (Արփա գետի և Սևանա լճի ավազանները կապող) հանրապետական նշանակության ճանապարհները:

Բնակեցման և բնակավայրերի ցանցի ձևավորման ու զարգացման համար պակաս չեն նաև մարզի բնառեսուրսային նախադրյալները: Այստեղ առկա են բազալտի, ֆելզիտի, շինարարական ավազների ու բացառիկ նշանակություն ունեցող հանքային ջրերի պաշարներ, որոնք ունեն տնտեսական կարևոր նշանակություն մարզի բնակավայրերի համար:

Վայոց Ձոր մարզի ագրոկլիմայական ռեսուրսները հնարավորություն են տալիս տարածքի ստորին գոտում զբաղվել խաղողագործությամբ և ջերմասեր պտղաբուծությամբ ու բանջարաբուծությամբ, միջին գոտում՝ պտղաբուծությամբ, հացահատիկների ու բանջարեղենի մշակությամբ, անասնապահության տարբեր ճյուղերով, իսկ վերին գոտում կերաբույսերի մշակությամբ, բանջարաբուծությամբ, արոտային անասնապահությամբ: Մարզի գյուղական բնակավայրերի համար առանձնահատուկ տնտեսական նշանակություն ունեն նաև տարածքի նախալեռնային և լեռնային հատվածների մուգ շագանակագույն հողերը և սևահողերը, բարձր լեռնային մասերում՝ մերձալպյան, ալպյան մարգագետիններում:

Մարզի բնակավայրերի ժամանակակից ցանցի ձևավորումն ու զարգացումը որոշակիորեն պայմանավորված են նաև բնածին և մարդածին ռեկրեացիոն ռեսուրսներով: Դրանց դերն առավել կարևոր է մեր օրերում, երբ զբոսաշրջությունը դարձել է ՀՀ տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություններից մեկը:

Վայոց Ձորի տարաբնակեցման, հատկապես գյուղական տարածքների համար իրենց առանձնահատուկ դերն ունեն *Արփա* գետն իր *Եղեգիս*, *Հերիեր*, *Դարբ* վտակային համակարգով: Սրանք համարվում են մարզի գյուղական տարածքների գոյատևման և տնտեսական զարգացման կարևոր գործոն:

Վայոց Ձորը ՀՀ թույլ ուրբանացված մարզերից է: Այստեղ գյուղական բնակչության թիվը մոտ 2 անգամ գերազանցում է քաղաքային բնակչության թվին: Մարզի քաղաքային բնակավայրերում՝ Եղեգնաձոր, Վայք, Ջերմուկ, ապրում է մարզի ընդհանուր բնակչության 35 %-ը:

Մակերևույթի խիստ բազմազանության և բարձրաչափական նիշերի ու տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերությունների պատճառով մարզի տարածքի տարբեր հատվածներում բնակչության խտության ցուցանիշները նկատելիորեն տարբեր են: Մարզը բնակչության խտությամբ՝ 20.1 մարդ /կմ², շուրջ 5 անգամ զիջում է ՀՀ բնակչության միջին խտությանը: Եղեգնաձորի տարածաշրջանի այդ ցուցանիշը՝ 24.6 մարդ/կմ², 4 անգամ գերազանցում է Վայքի տարածաշրջանին՝ 6.2 մարդ /կմ²: Վայոց Ձորում հստակ առանձնանում են բարձրության 1000-1500 մ գոտին, որին բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության 62.7 %-ը: Մարզի գյուղական բնակչության 35.7 %-ը տեղաբաշխված է 1501-2000 մ բարձրություններում, իսկ 1.6 %-ը՝ 2001 մ-ից բարձր շրջաններում (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2

Վայոց Ձոր մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների (2021 թ.) [3]

Տարածաշրջան և մարզ	Բնակավայրերի (բնակչության) բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների, մ			Ընդամենը	
	1001-1500	1501-2000	2001-ից բարձր	Թիվ	բնակչության թիվ
Եղեգնաձորի	9(18123)	18(9478)	4(298)	31	27899
Վայքի	2(396)	16(6713)	3(205)	21	7314
Մարզում	11(18519)	34(16191)	7(503)	52*	35213

*Մարզի 55 բնակավայրերից 7-ը մշտական բնակչություն չունեն, որից 4-ը Եղեգնաձորի (Ամադու, Արատես, Կալասար, Գետիկվանք) և 3-ը Վայքի (Ախտա, Հորադիս, Ուղեձոր) տարածաշրջաններում:

Աղյուսակ 3.

Վայոց Ձոր մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի
բաշխումն ըստ մարդաքանակի (2021 թ.) [3]

Տարածա- շրջան և մարզ	Բնակավայրերի (բնակչության) բաշխումն ըստ մարդաքանակի, մարդ							
	Մինչ և 50	51- 100	101- 2000	201-500	501-1000	1001- 3000	3001- 500	5001-ից ավելի
Եղեգնա- ձորի	1(24)	2(166)	2(353)	7(2167)	3(2523)	11(17656)	-	1 (500)
Վայքի	1(35)	-	5(718)	6(1780)	5(3402)	1(1379)	-	-
Մարզում	2(59)	2(166)	7(1071)	13(3947)	8(597)	12(19035)	-	1(500)

ՀՀ մի շարք այլ մարզերի նման Վայոց Ձորի մարզում ևս անցած տասնամյակների ընթացքում տեղի են ունեցել գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի ըստ բարձրության գոտիների բաշխվածության նկատելի փոփոխություններ: Հատկապես տեղի է ունեցել մարզի ցածրադիր շրջաններում (մինչև 1400 կամ 1500 մ բարձրություններն ընկած տարածքներում) ապրող գյուղական բնակչության ինչպես բացարձակ, այնպես էլ հարաբերական ցուցանիշների էական ավելացում:

Պետք է նկատել նաև, որ մարզի գյուղական բնակավայրերի շարքում բացակայում են 3001-5000 բնակիչ ունեցող գյուղերը, իսկ միակ գերխոշոր՝ Մալիշկա գյուղի բնակչության թվաքանակը դանդաղ նվազում է: Ըստ շարժի դինամիկայի՝ նա առաջիկա տարում կդասվի խոշոր գյուղերի շարքին (3001-5000 բնակիչ): Գյուղական բնակավայրերի շարքում զգալի է փոքր(201-500 բնակիչ) և մեծ (1001-3000 բնակիչ) գյուղական բնակավայրերի թիվը:

Ռեկրեֆի խիստ մասնատվածությամբ պայմանավորված և բարձրաչափական նիշերի մեծ տարբերությամբ՝ Վայոց Ձոր մարզում գյուղերի մորֆոլոգիական և համակարգային տիպերը, տարաբնակեցման ձևերը բազմազան են: Գյուղերի զգալի մասը տեղադրված է մարզի տարածքի գոգավոր մասում՝ ցածրադիր հատվածներում, որտեղ էլ տարածված են ոռոգելի հողահանդակները: Ընդհանուր առմամբ մարզի տարածքին բնորոշ է բնակեցման ցածր աստիճանը: Հատկապես առանձնանում են Արփայի և գլխավոր վտակ Եղեգիսի հովիտները, որտեղ էլ կենտրոնացած է գյուղական բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությունը՝ շուրջ 40 %-ը:

Վայոց Ձոր մարզի տարածքում գյուղական տարաբնակեցումը առանձնահատուկ է, ու հատկանշական են հետևյալ համալիրային տիպերը.

- Արփայի գոգահովտի և հարակից սարավանդային տարածքների գծային և ցրված տարաբնակեցում. բնակավայրերը հիմնականում մեծ և միջին մեծության են,

- Միջին բարձրության սարավանդային գոտու շղթայաձև կամ գծային տարաբնակեցում՝ փոքր և միջին մեծության գյուղերով,

· Եղեգիսի գոգավորության գծային տարաբնակեցում՝ գերազանցապես փոքր և բնակչություն չունեցող գյուղերով,

· Ջահուկ գետի վերին հոսանքի ցրված տարաբնակեցում՝ գերազանցապես փոքր գյուղերով:

Հետխորհրդային տարիներին մյուս մարզերի նման Վայոց Ձորում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակներով ակնառու նվազել է գյուղական բնակավայրերի արտադրատնտեսական և սոցիալական բազան, բնակչության թիվը, ձևավորվել է բնակչության սեռատարիքային կազմի ու բնական շարժի անբարենպաստ իրավիճակ:

Վայոց Ձորը գյուղացիական տնտեսությունների թվով հանրապետությունում ամենասակավն է: Այստեղ 2021 թվականին գործում էին շուրջ 10900 գյուղացիական տնտեսություններ: Տարածքի բնակլիմայական պայմանների և ագրոկլիմայական ռեսուրսների բազմազանությունը հիմք է հանդիսացել գյուղացիական տնտեսությունների մասնագիտացման համար: Բարձրաչափական տարբեր տարածքներում մասնագիտացումները տարբեր են: Եղեգնաձորի տարածաշրջանում գերազանցապես զբաղվում են խաղողագործությամբ, այգեգործությամբ, խոշոր և մանր անասունների բուծմամբ, մեղվաբուծությամբ: Դրանք հիմնականում մեծ գյուղերն են և գտնվում են մինչև 1500 մ բարձրությունների վրա՝ բացառությամբ Խաչիկ գյուղի, որը ծովի մակարդակից բարձր է 1840 մ: Տարածաշրջանի ավելի բարձր հատվածներում գյուղական բնակավայրերը փոքր և միջին մեծության են, զբաղվում են սակավ ջերմասեր պտղաբուծությամբ, հացահատիկների, բանջարեղենի մշակությամբ, ոչխարաբուծությամբ և մեղվաբուծությամբ:

Վայքի տարածաշրջանի ցածրադիր գոտու գյուղական բնակավայրերի արտադրատնտեսական հիմնական ուղղություններն են՝ այգեգործությունը, բանջարաբուծությունը, խոշոր և մանր եղջերավորների բուծումը, մեղվաբուծությունը: 1600 մ-ից բարձր տարածքների համար հիմնական մասնագիտացումներն են ոչխարաբուծությունը, ձիաբուծությունը, հացահատիկների մշակությունը, բանջարաբուծությունը:

Թույլ է զարգացած թռչնաբուծությունը. գործում են Եղեգնաձորի և Գնդեվազի թռչնաֆարրիկաները: Ոռոգման համակարգն աշխատում է ջրհան կայանների միջոցով. այստեղ մեծ է նաև Կեչուտի և Հերիերի ջրամբարների դերը:

Եզրակացություն: Այսպիսով, ուսումնասիրելով և վերլուծելով Վայոց Ձոր մարզի բնակչության տեղաբաշխման և տարաբնակեցման համակարգի տիպերը՝ պայմանավորված բնաաշխարհագրական առանձնահատկություններով, առաջարկում ենք հետևյալ եզրահանգումները.

· Վայոց Ձոր մարզի տարածքի և ռելիեֆի տարաբնույթ ձևերը, համեմատաբար բարենպաստ կլիմայական պայմանները, սահմանափակ հողային ռեսուրսները առանձնահատուկ պայմաններ են ստեղծել մարզի բնակեցման, գյուղական տարածքների ու բնակավայրերի զարգացման համար:

· Վայոց Ձոր մարզը նուր բնակեցված, սակավաթիվ գյուղական բնակավայրերով ու ոչ մեծ մարդաշատությամբ գյուղերով մարզ է: Բնակեցման մեծ տարբերությունների պատճառով բնակեցման ձևերն ու տիպերը բազմազան են:

· Վերջին կես դարում մարզում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական գործընթացների պատճառով նվազել է գյուղական բնակավայրերի և նրանցում բնակվող բնակչության թիվը: Այս գործընթացն ավելի ակնառու է ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության: Հատկապես խիստ նվազել են 1700 մ-ից բարձր ընկած տարածքներում բնակավայրերի և նրանցում բնակչության բաժինը: Բնակեցման վերին սահմանում ակնհայտ է նաև սեռատարիքային ոչ բարենպաստ իրավիճակը:

· Ագրոկլիմայական պայմանների բազմազանությունը ձևավորել են գյուղացիական տնտեսությունների մասնագիտացման տարբերություններ և՛ տարածաշրջանների, և՛ ծովի մակարդակից ունեցած տարբեր գոտիների միջև:

· Վայոց Ձոր մարզի համար հրատապ խնդիր է գյուղական բնակչության նվազման կասեցումը, սահմանամերձ, լեռնային և բարձր լեռնային բնակավայրերի ամրապնդումը, մշտական բնակչություն չունեցող գյուղերի վերականգնումն ու զարգացումը:

Գրականություն

1. Валесян Л.А., Производственно территориальный комплекс Арм ССР. Ереван, 1970, 375 с.
2. Населенные пункты и население Арм ССР за 1831-1959 годы (статистический сборник), Ереван, 1962, 133 с.
3. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2021 թ. վիճակագրական ժողովածու www.armstat.am
4. Պոտոսյան Ա.Հ., Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Երևան, 2017 թ. 465 էջ:
5. 1989 թվականի համամիութենական մարդահամարի արդյունքները ՀԽՍՀ-ում, Երևան 1991 թիվ, 192 էջ:
6. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները), Երևան, 2003 թ. www.armstat.am
7. ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները), Երևան, 2012 թ. www.armstat.am

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, աշխ.գ.դ. Ա.Ռ.Ավագյանը: